

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՒԲՈՒՐ/ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ ԵՐԿԻՐՆ ԱԴԱԲԻ ԱՐՔԱ ԼՈՒԳԱԼ- ԱՆՆԵ-ՄՈՒՆԴՈՒԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ*

Ռոբերտ Ղազարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
Էլ. հասցե՝ rghazaryan@orient.sci.am

Ռուսլան Յականյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
Էլ. հասցե՝ rooslantsakanyan@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 24.08.2021, գրախոսվել է 03.09.2021,
ընդունվել է տպագրության 15.10.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.3-114

Ներածություն

Վաղնջական Հայաստանի և նրա հարակից տարածքների վերաբերյալ թեև սուղ, սակայն միաժամանակ բավականին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում շումերական սեպագիր արձանագրությունները: Այդ արձանագրությունները, սակայն, և մասնավորապես՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի Հայկական լեռնաշխարհի ու նրան հարող տարածքների վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնականում քաղաքական ու պատմաաշխարհագրական տարաբնույթ հիշատակություններ են¹:

Մ.թ.ա. III հազարամյակում, Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և նրա հարակից տարածքներում է գտնվել Սուբուր/Սուբիր երկիրը, որի բնակիչները, ընդունված տեսակետներից մեկի համաձայն, եղել են հիմ-

* Հոդվածը հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի «Հայկական լեռնաշխարհը Հին Արևելքի Բ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսի և II հազարամյակի առաջին կեսի գրավոր աղբյուրներում» թեմատիկ ծրագրի (ծածկագիր՝ 20TTSH-047) շրջանակում:

¹ Մովսիսյան 2005, 5-11, Մովսիսյան 2013, 49-50:

նականում խոտիները²: Նույն տեսակետի համաձայն՝ խոտիների բնակեցրած տարածքը շումերերեն կոչվում էր Սու-բիր, իսկ ակկադերեն՝ Սուբարտու կամ Շուբարտու: Մ.թ.ա. II հազարամյակի և I հազարամյակի սկզբների գրավոր աղբյուրներում Հյուսիսային Միջագետքի բնիկները կոչվում են շուբարեցիներ³:

Սուբուր երկրի տեղադրությունն ու ուսումնասիրության աստիճանը

Սուբուր երկրի անվանումը սեպագիր արձանագրություններում, շատ հաճախ, տարբեր կերպ է արձանագրվել՝ ŠUBUR, SU.BIR^{KI} (SU₆.BIR₄^{KI})SU, SU, SU.EDEN, SU.BAL.BIR^{KI}, SU.BAPPIR, SUBAR, աքքադերեն Š/SUBARTU(M)⁴, և այլն: Չի բացառվում, որ այս կամ այն տարբերակը գրչի կամայականության արդյունք լինի⁵:

Սուբուր երկրի ուսումնասիրությունը սկսվեց նախորդ դարի առաջին քառորդում, երբ Ա. Ունգնադը մի հոդված⁶ հրատարակեց, ապա և մենագրություն⁷, որտեղ տեղ գտած տեսակետները այսօր արդեն բավական հնացած կարելի է համարել: Շուրջ երկու տասնամյակ անց Ի. Գելը խնդրի վերաբերյալ հրատարակեց իր կոթողային և մինչև օրս արդիականությունը չկորցրած մենագրությունը⁸: Բավական լուրջ քննական հիմքերի վրա դրվեցին Սուբուր երկրի տարածքային ընդգրկվածության, էթնիկ ու լեզվական տարբեր խնդիրները:

Պետք է արձանագրել նաև, որ կան մասնագետներ, մասնավորապես Պ. Միխալովսկին, ըստ որոնց՝ Սուբարտուի վերաբերյալ տեղեկություններին պետք է վերաբերվել բացառապես որպես գեղարվեստական ու հորինված պատումի⁹: Գտնում ենք, սակայն, որ նմանատիպ մեկնաբանությունները չունեն լուրջ հիմնավորվածություն: Այսպես, Ֆառայից¹⁰,

² Հայ ժողովրդի պատմություն 1971, 147; Дьяконов 1983, 16-23; Дьяконов 1968, 14, հմմտ. նաև՝ Дьяконов 1967, 113-116; Хачикян 1985, 6.

³ Հայ ժողովրդի պատմություն 1971, 147:

⁴ Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 2011-2013, 225-226, Ungnad 1936, 24-30, Gelb 1944, 28, Speiser 1948, 11, O'Callaghan 1948, 38, 42, Մովսիսյան 2005, 48-55:

⁵ Архипов 2002, 77.

⁶ Ungnad 1923, 3-16.

⁷ Ungnad 1936.

⁸ Gelb 1944.

⁹ Michalowski 1986, 129-155.

¹⁰ St'au Deimel 1924:

մ.թ.ա. XXVI-XXV դարերով թվագրվող և հիմնականում տնտեսական բնույթի բնագրերում սուբարեցիների անվան տակ իսկապես կարելի է հասկանալ Սուբարու/Սուբարտուի բնակիչներին (դպիրներ, դպրապետներ, դարբիններ, այգեպաններ, հացթուխներ և այլք), որը հիմք է տալիս պնդելու այդ երկրի կամ համադաշնության գոյությունը¹¹:

Ինչևէ, հարկ է նշել նաև, որ Սուբուր երկրի տարածքային ընդգրկվածության վերաբերյալ Ա. Ունգնադի տեսակետը հետագայում կարծես թե համապատասխանում էր Ի. Գելբի տված տեղորոշման հետ, որն էլ ցայսօր չի կորցրել իր արդիականությունը: Այսպիսով, Սուբարտուն առնվազն տեղադրվում էր Հյուսիսային Միջագետքում՝ Տիգրիս գետի, Զագրոսյան լեռների ու Դիլալա գետի միջև ընկած բավական ընդարձակ տարածքներում¹² կամ Զագրոսյան լեռներից մինչև Ամանուսի լեռներ: Հետագայում նրա տեսակետներն ընդունեցին շատերը¹³:

Սուբուր երկիրը հայ պատմագրության մեջ

Հայ իրականության մեջ Սուբուր երկրի վերաբերյալ անդրադարձները հիմնականում հպանցիկ են եղել:

Սուբարտուի վերաբերյալ Ն. Ադոնցը նշում է. «Շուբարին չի կարող Շուպրիից տարբեր լինել: Շուբարի տերմինը սկզբում վերաբերում էր ամբողջ Միջագետքին»¹⁴: Մեծանուն գիտնականը անդրադարձել է նաև Սուբարտուի տեղորոշմանը, որը, ըստ նրա, ընդգրկել է Բուժե կամ Օպպումու և Կուլլիմերի քաղաքների շրջանը կամ անտիկ ժամանակաշրջանի Արգանեն¹⁵:

Ե. Քասունին գտնում էր, որ Սուբարտուն, որն ուներ բավականաչափ զարգացած քաղաքակրթություն, ո՛չ միայն տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհով մեկ, այլև սուբարիներն ունեին կա՛մ փոքրասիական, կա՛մ կովկասյան ծագում¹⁶: Ըստ Ե. Քասունու, սուբարեական ցեղերի մոտ միասնություն չկար, որի պատճառով էլ նրանք չկարողացան մեկ միասնական պետություն ստեղծել¹⁷:

¹¹ Մովսիսյան 2005, 62, Gelb 1944, 31f.

¹² Ungnad 1936, 38f., Gelb 1944, 34.

¹³ Speiser 1948, 7f.

¹⁴ Ադոնց 1972, 52:

¹⁵ Ադոնց 1972, 26, 52, 56:

¹⁶ Քասունի 1950, 60:

¹⁷ Քասունի 1950 62:

Ըստ Վարդուհի Քալանթար Նալբանդյանի, Սուբարտուն տարածվել է Արբելայի ու Քիրքուքի միջև՝ մինչև Սինջարի բլուրները և Խաբուր գետի հովիտը՝ ներառելով հետագայի ամբողջ Ասորեստանն ու Հյուսիսային Միջագետքը¹⁸:

Հայաստանյան պատմագիտական դպրոցը, հանձին երջանկահիշատակ պատմաբան Արտակ Մովսիսյանի՝ լուրջ հիմքերի վրա դրեց մ.թ.ա. III հազարամյակի վաղնջական Հայաստանի ու Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարող տարածաշրջանների քննական պատմության ուսումնասիրությունը¹⁹: Ըստ Ա. Մովսիսյանի՝ Սուբուր երկիրն ընդգրկել է զգալի մեծ տարածք՝ Վանա լճի ավազանը (հարավում սահման ունենալով Թալմուս-Ազուխինում գիծը), և Ուրմիո լճի ավազանով աղեղնաձև ձգվել է Զագրոսյան լեռներով դեպի հարավ²⁰:

Ադաբի տիրակալ Լուգալ-Աննե-մունդուի արձանագրությունը

Պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ բացի վերը հիշատակված Ֆառայի բնագրերից, Սուբուր երկիրը հիշատակվում է նաև շումերական առաջին տիրակալներից Ադաբ քաղաքի²¹ հարստության արքա Լուգալ-Աննե-մունդուի (**Lugal-an-ne₂** (կամ **na**)-**mu-un-du₃** (կամ **du**) արձանագրության մեջ:

Հարկ է նշել նաև, որ Լուգալ-Աննե-մունդուի արձանագրությունը հայտնի է երկու պատճենների միջոցով, որոնք թվագրվում են հին բաբելական (մ.թ.ա. 1894-1595 թթ.) ժամանակաշրջանով (Աբի-Էս/շուխի (մ.թ.ա. 1711-1684 թթ.) և մեզ են հասել Ամմիծադուկայի (մ.թ.ա. 1646-1626 թթ.) ժամանակներից²²: Լուգալ-Աննե-մունդուի համար «Շումերական արքայացանկը» տալիս է կառավարման 90 տարի. «**18-23. Ադաբում Լուգալ-Աննե-մունդուն դարձավ թագավոր (և) իշխեց 90 տարի: Մեկ արքան իշխեց 90 տարի: Ադաբը պարսրվեց, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Մարի**»²³:

¹⁸ Քասունի 1950, 62:

¹⁹ Մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան 1992, 1997, 2000, 2005, 2008:

²⁰ Մովսիսյան 2005, 32, Մովսիսյան 2013, 40, 48:

²¹ Գտնվել է ներկայիս Բիսմայա բնակավայրի մոտ, Թել-Ֆառայից 9,7 կմ հյուսիս:

²² Frayne 1998, 31, Jacobson 1939, 102, not. 182, Liverani 2014, 112, Gadd 1971, 115, Hallo, Simpson 1998, 48ff.

²³ Մովսիսյան 2005, 109, Glassner 2004, 122-123, Jacobson 1939, 102f.

Ընդհանրապես, պատմագրության մեջ վերոնշյալ արքայի գահակալման ժամանակաշրջանի ձեռքբերումները համարվում են բավական համեստ, որպես փոքրիկ Ադաբ քաղաք-պետության տիրակալ, այլ ոչ այնպես, ինչպես նա է իրեն անվանում իր իսկ արձանագրության մեջ՝ «աշխարհի առասպելական նվաճող»²⁴:

Հարկ է նշել նաև, որ Լուգալ-Աննե-մունդուի 155-տողանոց արձանագրության համապատասխան տողերը լատինական տառադարձմամբ և հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվում են առաջին անգամ:

Այսպիսով, Լուգալ-Աննե-մունդուն հայտնում է՝

«1. ^dNin-tu ama kalam-ma nin e₂-e dam GAL ^dEn-lil₂-la₂ nin ki-ag₂-ga₂-ni-ir

2. Lugal-an-na-mu-un-du₃ nita kal-ga

3. u₂-a NIBRU^{KI} LUGAL ADAB^{KI}-a-me-en

4. LUGAL LIMMU₂-ba x?-x?-me-en ...»²⁵

«1-4. Նինտուի²⁶, ազգի մոր, տաճարի թագուհու, մեծ կնոջ՝ Էնլիլի²⁷, նրա սիրելի տիկնոջ համար ես՝ Լուգալ-Աննե-մունդուս, ուժեղ մարդ, որն ապահովում է Նիպպուրը, Ադաբի արքա, և աշխարհի չորս կողմերի արքա...»:

Ըստ «Շումերական արքայացանկի»՝ Ադաբի արքան հաղթանակ է տարել Ուրի II հարստության նկատմամբ, ապա պարտություն կրել Մարիի տիրակալից²⁸: Ըստ իր իսկ արձանագրության՝ Լուգալ-Աննե-մունդուն ջախջախում է 13 ապստամբ տիրակալներին ու նրանց առաջնորդ Մարխաշի էնսի²⁹ Միգիր-Էնլիլին՝

«11. u₄-ba Mi-gir-^dEn-lil₂ ENSI₂ Mar-ḫa-ši^{KI}

12. ^{GIŠd}En-lil₂-ez-zu ENSI₂ Ub?^{KI}

13. ^{GIŠd}Seš-ke-e-el ENSI₂ Ke-e-el^{KI}

14. ^{GIŠ}Su-^dA-nu-um ENSI₂ Ka₂-gal-la^{KI}

15. ^{GIŠ}x-x-x-e-lum ENSI₂ Am-da-ma^{KI}

²⁴ Архипов 2002, 88, ИДВ 1, 196, 211.

²⁵ Frayne 1998, E1.1.8.; Michalowski 1986, 143ff.; Ungnad 1936, 31ff.; Poebel 1909, N 130, 123f.; https://cdli.ucla.edu/search/search_results.php?SearchMode=Text&ObjectID=P450160

²⁶ Նինտու (Nin-tu(r)) - շումերական դիցարանի աստվածների մայրը, նա նույնացվել է նաև Դինգիր-մալսի, Բելետ-իլիի և Արուրուի հետ, տե՛ս Frayne, Stuckey 2021, 276.

²⁷ Enlil, Il-il - շումերական դիցարանի երկրորդ աստվածը Անուից (երկնքի աստվածը, աստվածների հայրը) հետո: Փաստացի՝ աստվածների գործադիր ժողովի գերագույն աստվածը՝ Frayne, Stuckey 2021, 94ff.:

²⁸ Մովսիսյան 2005, 109, Jacobson 1939, 102f.

²⁹ Տիտղոսի վերաբերյալ տե՛ս Յականյան 2019, 116-118:

16. ^{GI}Š-l-bi-ma-ma ENSI₂ Ar-da-ma^{KI}
17. ^{GI}ŠNu-ur₂-šu-E-li ENSI₂ A-x-x^{KI}
18. ^{GI}Šd^IŠKUR-šar-rum ENSI₂ Na?-x-x^{KI}
19. ^{GI}ŠBa-ad-ga-nu-um ENSI₂ Zi?-x-x^{KI}
20. ^{GI}ŠZu-mur-ta-nu ENSI₂ [...] ^{KI}
21. ^{GI}ŠRi-im-šu-nu ENSI₂ [...] ^{KI}
22. ^{GI}ŠA-bi-ḫa-ni-iš? ENSI₂ [...] ^{KI}
23. ^{GI}ŠX-bi-ma-ra-ad-[da] ENSI₂ [...] x^{KI}
24. 1.U 3.GIŠ ENSI₂-^{me-eš} mu-x-[...]»

«11-24. Այդ ժամանակ, Մարխաշի էնսի Միգիր-Էնլիլը, Ուբի (?) էնսի Էնլիլ-Էզգուն, Կելի էնսի Շեշ-Կելը, Կագալայի էնսի Շու-Անունը, Ամդամայի էնսի ...-Էլումը, Արդամայի էնսի Իբբի-Մաման, Ա-...(?) էնսի Նուրշու-Էլին, Նա-...(?) էնսի Իշկուր-Չարրումը, Ջի-...(?) էնսի Բադգանումը, ...(?) էնսի Զամուրտանուն, ...(?) էնսի Ռիմշունուն, ...(?) էնսի Աբի-Խանիշը, ...(?) էնսի X-բի-Մառադդան, 13 էնսիներ էին, որոնք արեցին...»:

Այս ամենից հետո նա իր իշխանությունը հաստատում է Զագրոսյան լեռներից մինչև Միջերկրական ծով ընկած տարածքում՝ «10. NAM.LUGAL ki-šar₂-ra mu-un-ak-a»- «10. որն իր իշխանությունը տարածեց ամբողջ երկրի վրա»: Նրա ռազմարշավի ընթացքում նվաճվում և թալանվում, միգրացե նաև հարկատու է դառնում նաև Սուբարտու երկիրը:

Սուբարտու երկրի անվանումն արձանագրության մեջ հանդիպում է 40-րդ տողում՝ «40. [...] SU-BIR₄^{KI}-ke₄-ne», դեպի Գուտիում ու Զուլում երկրներ արշավանքից հետո: Ապա և երեք անգամ (117-118, 135-136 և 152 տողերում) թվարկվում են բոլոր նվաճված երկրները՝

- «117. [suk]kal-maḫ KUR ^{GI}ŠERIN-na NIM^{KI} Mar-[ḫa-ši^{KI} Gu-ti-um^{KI} [...]Su-bir₄^{KI}
118. mar-tu Su-ti-um^{KI} [...]» -

«117-118. Մայրիների լեռների³⁰ սուկկալմախները³¹, Էլամի³², Մարխաշի, Գուտիումի, Սուբարտուի, Սուտիումի և...»:

- «135. [...] KUR ^{GI}ŠERIN-na NIM^{KI} Mar-[ḫa-ši^{KI} Gu-ti-um^{KI}
136. [...] x Su-bir₄^{KI} mar-tu Su-ti-um^{KI} KUR E₂AN.NA^{KI}-bi»

³⁰ Տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Մովսիսյան 2005, 62, ծնթ. 3:

³¹ Բառացի՝ «մեծ նախարար» (Գրեկյան 2013, 234):

³² ^{KUR}NIM^{KI} կամ ^{KUR}NIM.MA^{KI}-ին Էլամ պետության համար շումերական գաղափարագիրն է (Գրեկյան 2013, 227):

«**135-136.** ...Մայրիների լեռների, Էլամի, Մարխաշի, Գուտիումի, ... Սուբարտուի, Ամուրուի, Սուտիումի, և Էաննա Լեռան(?)»:

«**152.** *egir?-bi ENSI₂ KUR* ^{GIŠ}ERIN-na NIM^{KI} Mar-ḫa-ši^{KI} Gu-ti-um^{KI} Su-bir⁴^{KI} mar-tu Su-ti-um^{KI} KUR E₂AN.NA^{KI}-bi-da»

«**152.** Հետագայում(?), Մայրիների լեռների տիրակալներին, Էլամի, Մարխաշի, Գուտիումի, Սուբարտուի, Սուտիումի, կամ Էաննա լեռան»:

Արձանագրությունը հիմնականում վերաբերում է Մարխաշի գրավման, տաճարական համալիրի կառուցման ու բնակչության տեղահանությունների ու վերաբնակեցումների պատմությանը: Արձանագրության 117-128-րդ տողերի համատեքստից ակնհայտ է դառնում, որ վերոհիշյալ բոլոր երկրների՝ Մայրիների լեռների, Էլամի, Մարխաշի, Գուտիումի, Սուբարտուի, Սուտիումի, Էաննա լեռան տիրակալներն Ադաբի դեմ ռազմական խմբավորում են ստեղծել: Իսկ 135-142-րդ տողերից ակնհայտ է դառնում, որ, ինչպես արձանագրության մեջ է նշված՝ «*ոսկե գահերի վրա նստած*», վերոհիշյալ երկրների տիրակալներն են եղել նախահարձակվող կողմը: Եվ, ելնելով արձանագրության բավական պակասավոր հետևյալ տողերից՝ «**140-142.** *Նրանց ...Ադաբում, իմ ...ես եկել էի, և ...ես եկել էի ինձնից/իմ առաջ, ...շար ստվերներ եմ ...այնտեղ*», դժվար չէ կռահել, որ Լուգալ-Աննե-մունդու ղաշնակիցներին դիմավորել է Ադաբի պատերի տակ և հաղթանակ տոնել:

Եթե հավատալու լինենք արձանագրության 138 և 139-րդ տողերի հաղորդմանը՝ «Ոսկի ...ես դրեցի նրանց ձեռքերում, և ոսկե ...ես դրեցի նրանց ծնկներին» նշանակում է, որ ղաշնակից տիրակալները գերվել են Լուգալ-Աննե-մունդուի կողմից, ապա և 147-րդ՝ «. [...] ki-šar₂-ra u₃ ma-da-bi mi-ni-in-gur-eš-am₃»՝ «...ամենուր, և իրենց երկիր ես վերադարձրեցի» տողերի համաձայն, ամենայն հավանականությամբ՝ ազատ է արձակել ղաշնակից տիրակալներին ու այլ գերիներին՝ ամենամյա հարկ վճարելու պայմանով:

Շատ հետաքրքիր է, որ Լուգալ-Աննե-մունդուի արձանագրության գրագիրը, ինչպես տեսնում ենք, արձանագրության 117-րդ տողում օգտագործում է *սուկկալմախ* (**sukkalmah**) եզրը, իսկ 152-րդ տողում՝ *էնսի* (**ENSI₂**) եզրը, և երկու պարագայում էլ հավասարության նշան է դնում, որն էլ իր հերթին պետք է երկու պարագայում էլ հասկացվի որպես *տիրակալ*:

Ի դեպ, ելնելով արձանագրության համատեքստից, արձանագրության 118-րդ տողում՝ վստահաբար կարելի է վերականգնել «**KUR E₂AN.NA^{KI}-bi**» - «*Էաննա լեռների*»:

Ուշագրավ են նաև «**KUR E₂AN.NA^{KI}-bi**» տեղանվան նշանակությունն ու տեղորոշման խնդիրը: Ա. Մովսիսյանը հետևելով Ա. Ունգնադին ու Ի. Գելբին՝ այն ընկալում է որպես «Էաննա երկիր» և համապատասխանաբար տեղորոշում Ուրուկ քաղաքի շրջանում³³: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ի. Արխիպովը, **KUR** (երկիր տեղանվան գաղափարագիրը) բառը, բացառությամբ առաջին և վերջին տեղանունների, այն է՝ **KUR** ^{GI5}**ERIN-na** (Մայրիների *լեռներ*) և **KUR E₂AN.NA^{KI}-bi** (*Էաննայի լեռներ*), բացակայում է մնացած բոլոր տեղանունների/երկրների անվանումներից առաջ, հետևաբար մենք գործ ունենք հենց Էաննայի լեռների, այլ ո՛չ Էաննա երկրի հետ³⁴: Կարելի է ենթադրել, որ խնդրո առարկա արձանագրության գրագիրը կոնկրետ երկրի անվանումը նշելիս միտումնավոր է բաց թողել **KUR** գաղափարագիրը՝ ըստ երևույթին այն ընկալելով որպես ինքնին հասկանալի երևույթ:

Աշխատանքը ամփոփենք Ա. Մովսիսյանի հետևյալ մեկնաբանությամբ. «...տեսնում ենք, որ Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները՝ Արատտա-Արարատ/Ուրարատ-Ուրարտու, Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտու-Շուբրիա, Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա, Հայ (ա)-Հայասա-Հայաստան, իրենց տարբերակներով վկայված են Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսից, երբ, ըստ լեզվաբանության տվյալների, հայերենը դարձել էր ինքուրույն լեզու, իսկ վաղնջահայերենի կրողները Ք.ա. III-II հազարամյակներում բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհում»³⁵:

Եզրակացություններ

Անկախ այն հանգամանքից, թե պատմական կոնկրետ որ ժամանակահատվածում է գրվել Լուգալ-Աննե-Մունդուի վերոշարադրյալ արձանագրությունը և անկախ արձանագրության բովանդակությունից ու նրա գեղարվեստական կամ պատմական ժանրից, միևնույն է՝ այն չի հերքում Սուբյոր երկրի պատմական լինելու փաստը: Դեռ ավելին, ինչպես ցույց են տալիս հետագա փաստերը, այն առնվազն տեղանվան ու անվանաբանական առումով շուրջ երկու հազարամյակ գործածության մեջ է եղել և հստակ տեղորոշվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և հարակից տարածքներում:

³³ Մովսիսյան 2005, 62, Ungnad 1936, 36f.; Gelb 1944, 33f.

³⁴ Архипов 2002, 88, сн. 86.

³⁵ Մովսիսյան 2005, 62:

Գրականություն

- Ադոնց Ն. 1972, Հայաստանի պատմություն: Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա.: Հայերի ծագումը: Հոգվածներ, Երևան, «Հայաստան», 432 էջ:
- Գրեկյան Ե. 2013, Էլամ: Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. 1, Հին շրջան, պատ. խմբագիր՝ Ա.Վ. Քոսյան, Երևան, էջ 227-260:
- Հայ Ժողովրդի պատմություն 1971, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, հ. I, Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում, խմբ. Ս.Տ. Երեմյան և ուրիշներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 992 էջ:
- Մովսիսյան Ա. 1992, Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա (Ք.ա. 28-27-րդ դարեր), Երևան, «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն», 80 էջ:
- Մովսիսյան Ա. 1997, Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը. Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Երևան, «Ապոլոն», 32 էջ:
- Մովսիսյան Ա. 2000, Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Երևան, «Գիտություն», 55 էջ:
- Մովսիսյան Ա. 2005, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ սեպագիր գրավոր աղբյուրների), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 176 էջ:
- Մովսիսյան Ա. 2008, Հայոց պատմության աշխարհակալությունները (համառոտ տեսություն), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 56 էջ:
- Մովսիսյան Ա. 2013, Միջագետքը Ք.ա. III հազարամյակում, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. 1, Հին շրջան, պատ. խմբագիր՝ Ա.Վ. Քոսյան, Երևան, «Զանգակ», էջ 29-53:
- Յականյան Ռ. 2019, Արքայական տիտղոսաշարերն Աքքադում, Վանաձորի պետական համալսարանի տեղեկագիր, պրակ Ա, էջ 115-125:
- Քասունի Ե. 1950, Նախնական Հայաստան: Հայաստանի քննական պատմությունը նորքարային շրջանէն 600 ն.Ք., Բեյրութ, «Զարթոնք», Ի+752 էջ:
- Архипов И.С. 2002, Топоним «Субир/Субарту» в Месопотамии III - первой половины II тыс. до н.э., Вестник древней истории, N 4, с. 76-97.
- Дьяконов И.М. 1983, Типы этнических передвижений в ранней древности (с конца IV по начало I тыс. до н.э.), Древний Восток, N 4, с. 5-23.
- Дьяконов И.М. 1968, Предыстория армянского народа (история Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э.: хурриты, лувийцы, протоармяне), Ереван, АН СССР, с. 264, илл., карты.
- Дьяконов И.М. 1967, Языки древней Передней Азии, Москва, «Наука», 492 с., с карт., 1 таб.

- История древнего Востока 1983, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Месопотамия, под ред. И.М. Дьяконова, Москва, «Наука», с. 534, с илл. и карт.
- Хачикян М.Л. 1985, Хурритский и урартский языки, Ереван, АН Арм ССР, 195 с.
- Deimel A. 1924, Die Inschriften Von Fara, III Wirtschaftstexte aus Fara, Leipzig, J.C. Hinrichs, 162 S.
- Gadd C.J. 1971, The Cities of Babylonia, The Cambridge Ancient History, vol. 1/2, 3rd edition., p. 93-143.
- Gelb I. J. 1944, Hurrians and Subarians, The Oriental Institute of the University of Chicago: Studies in Ancient Oriental Civilizations, No. 22, XV+128 p.
- Glassner J.-J. 2004, Mesopotamian Chronicles, Writings from the Ancient World, N 19 Atlanta, 388 p.
- Hallo W.W., Simpson W.K. 1998, The Ancient Near East. A History, 3rd ed., Harcourt Brace College Publishers, XI+324 p.
- Frayne D.R. 1998, Presargonic Period (2700-2350 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 1, Toronto-Buffa-London, University of Toronto Press, p. LVI+384.
- Frayne D.R., Stuckey J.H. 2021, A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria, and Elam, University Park, Pennsylvania: Eisenbrauns, 448 p.
- Jacobson T. 1939, The Sumerian King List, Assyriological Studies, N 11, Chicago, University of Chicago Press p. XVI+216; 1 plate, 2 tables.
- Liverani M. 2014, The Ancient Near East: History, society and economy, London-New York: Routledge, 644 p.
- Michalowski P. 1986, Mental Maps and Ideology: Observations on Subartu. In H. Weiss (Ed.), The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C., Guilford, p. 129-156.
- O'Callaghan R.T. 1948, Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C., Analecta Orientalia 26, Pontificum Institutum Biblicum, Roma, XV+164 pp., 38 pl. and 3 maps.
- Poebel A. 1909, Text A in Babylonian Legal and Business Documents from the Time of the First Dynasty of Babylon, BE VI 2, Philadelphia, Dept. of Archaeology, University of Pennsylvania, 349 p.
- Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 2011-2013, Band 13. Spinnen-Tiergarten, Walter de Gruyter-Berlin-New York, 225-227 S.
- Speiser E. A. 1948, Hurrians and Subarians, Journal of the American Oriental Society, vol. 68, N 1, p. 1-13.

Ungnad 1923, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens. Ein Beitrag zur Geschichte und Kultur der Semiten, Arier, Hethiter und Subaräer, Kulturfragen, N 1, p. 3-16.

Ungnad A. 1936, Subartu, Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens, Berlin/Leipzig, Walter de Gruyter, XI+204 p.

ՍՈՒՐՈՒՐ/ՍՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՐԿԻՐՆ ԱԴԱԲԻ ԱՐՔԱ ԼՈՒԳԱԼ-ԱՆՆԵ-ՄՈՒՆԴՈՒԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ռոբերտ Ղազարյան, Ռուսլան Ֆականյան

Ամփոփում

Վաղնջական Հայաստանի և նրա հարակից տարածքների վերաբերյալ թեև սուղ, սակայն միաժամանակ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում շումերական սեպագիր արձանագրությունները: Վերոհիշյալ աղբյուրների համաձայն՝ մ.թ.ա. III հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և նրա հարակից տարածքներում է գտնվել Սուրուր/Սուբիր կամ ակկադերեն՝ Սուբարտուն կամ Շուբարտուն: Ըստ Ա. Մովսիսյանի, Սուրուր երկիրը ընդգրկել է բավականին մեծ տարածք՝ Վանա և Ուրմիո լճերի ավազանները: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ բացի Ֆառայի բնագրերից՝ Սուրուր երկիրը հիշատակվում է նաև շումերական առաջին տիրակալներից Ադաբ քաղաքի հարստության արքա Լուգալ-Աննե-մունդուի արձանագրության մեջ: Հոդվածում տրված՝ Լուգալ-Աննե-մունդուի 155-տողանոց արձանագրության համապատասխան տողերը լատինական տառադարձմամբ և հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվում են առաջին անգամ:

Բանալի բառեր՝ Սուրուր/իր, Սուբարտու, Հայկական լեռնաշխարհ, Շումեր, Ադաբ, արձանագրություն, Միջագետք:

СТРАНА СУБУР/СУБАТУ В НАДПИСИ ЦАРЯ АДАБА ЛУГАЛЬ-АННЕ-МУНДУ

Роберт Казарян, Руслан Цаканян

Резюме

Шумерские клинописные тексты содержат скудные, но в то же время весьма ценные сведения о древней Армении и ее сопредельных терри-

ториях. Согласно упомянутым источникам, в III тысячелетии до н.э. на юге Армянского нагорья, на прилегающих к нему территориях, находилась страна Субур/ Субир (на аккадском - Субарту или Шубарту). По дошедшим до нас данным, за исключением текстов из Фары, страна Субарту упоминается также в надписи царя Лугаль-Анне-Мунду из шумерского города Адаб. Этот шумерский текст, ставший объектом исследования настоящей статьи, впервые представлен на армянском языке с латинской транслитерацией.

Ключевые слова – Субу/ир, Субарту, Армянское нагорье, Шумер, Адаб, надпись, Месопотамия.

THE LAND OF SUBUR/SUBARTU IN THE INSCRIPTION OF KING ADAB LUGAL-ANNE-MUNDU

Robert Ghazaryan, Ruslan Tsakanyan

Abstract

Sumerian cuneiform texts contain information about ancient Armenia and adjacent countries, although scarce, but at the same time very valuable. According to the mentioned sources, in the III millennium BC in the south of the Armenian Highland, and in adjacent territories, existed the country of Subur/Subir (in Akkadian - Subartu or Shubartu). According to the existing information, in addition to the texts from Fara, the country of Subartu is also mentioned in the inscription of the king Lugal-Anne-Mundu from the Sumerian city of Adab. This is the first time that the Sumerian text cited in the article has been presented in Armenian with Latin transliteration.

Key words – Subu/ir, Subartu, Armenian Highland, Sumer, Adab, inscription, Mesopotamia.